

ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ФРАНЦІЇ

Важливість творчого внеску М. Грушевського для розвитку вітчизняної історичної науки є загальновідомою. Саме тому залишається актуальною потреба у всебічному вивченні життя та діяльності цієї непересічної особистості та її творчої спадщини. На ниві грушевськознавства, передусім вітчизняного, створені тисячі публікацій. Осягнути цей матеріал повністю не уявляється можливим. Однак, це ще раз підкреслює всю важливість історіографічних досліджень, присвячених постаті «батька української історії». Грушевськознавчі розвідки представлені не лише українською, але й зарубіжною історіографією. Цікавий масив наукових досліджень, присвячених йому, був створений у Франції. Безумовно, він потребує пильного та детального аналізу. Свого часу побіжний огляд біографічних розвідок у Франції про видатного науковця робився в працях І. Борщака¹ та А. Мазона². Досить докладно зупинялися на цьому аспекті А. Жуковський³, Л. Винар⁴ і В. Тельвак⁵. Проте вони не робили спроби здійснити детальний аналіз еволюції досліджень творчої спадщини Грушевського у французькій історіографії, широко представлених працями як українських діаспорних, так власне й французьких істориків.

Для кращого усвідомлення наукових зв'язків між Грушевським та і французькими інтелектуалами було б доречним трохи зупинитися на кількох аспектах в життєписі видатного історика, що проливають світло на ці взаємини. Незважаючи на те, що у самій Франції Грушевський був лише двічі (навесні 1903-го та восени 1919 – взимку 1920-го), історик був дуже тісно пов'язаний з французькою культурою та наукою. Досконало володіючи французькою мовою, що було на той час явищем поширеним серед вітчизняної інтелігенції, він з ди-

тинства захоплювався французькою літературою, яку читав в оригіналі. Особливе захоплення Грушевського викликала творчість А. Доде, літературному аналізу якої він навіть присвятив розвідку⁶. А в 1902 р. він опублікував у Львові одну з казок Г. Флобера, перекладену ним українською⁷. Відомо, що активною перекладацькою роботою займалася дружина Грушевського, яка здійснювала переклади багатьох зарубіжних авторів, зокрема й французьких.

З студентських років Грушевський постійно цікавився новітніми тенденціями у французькій історіографії та й загалом у суспільствознавстві. Пізніше, перебуваючи у Франції, історик встановив дружні взаємини з відомими науковцями: одним з корифеїв позитивізму в історичній науці Ш. Сеньобосом, відомими славістами А. Леруа-Больє, А. Ліронделем, П. Буайє та А. Мазоном, видатним лінгвістом А. Мейє. Саме Буайє, Мейє та Мазон стали засновниками часопису «*Revue des études slaves*» («Огляд слов'янських студій») в 1921 р. З цим виданням та його авторами Грушевського пов'язували роки співпраці, яка продовжувалася до його смерті⁸.

Ще під час візиту до Франції у 1903 р. уже достатньо відомий у наукових колах історик обстоював введення до програми Школи східних мов у Парижі курсів української мови та літератури. Цей демарш залишився тоді безрезультатним, оскільки Париж, пов'язаний на той момент політичним, військовим та економічним альянсом з російським царизмом, ігнорував українське питання, щоб не дратувати імперію Романових⁹. Під час Першої світової війни, коли українське питання набуло надзвичайного значення, французькі урядовці намагалися не привертати уваги громадськості до минулого та сьогоденні України, по можливості уникаючи й самого терміну «Україна». Франкомовний щомісячник «*L'Ukraine*», що виходив з червня 1915 р. у швейцарській Лозанні під редакцією В. Степанківського та за активної фінансової підтримки графа М. Тишкевича, потрапляв до Франції, тільки подолавши численні перепони. Часопис регулярно інформував франкомовну аудиторію, якою тоді було чи не все цивілізоване суспільство, про події в Україні. Містило видання і матеріали про Грушевського та його діяльність на ниві

українознавства та переслідування за це з боку царських властей¹⁰. Обмеження щодо України були зняті лише після 1917-го року. Саме тоді на французьку спільноту линув шквал повідомлень про бурхливий вир революційних подій в Україні, про яку раніше майже не згадували у Франції.

Це достатньою мірою пояснює, чому французи зустріли утворення Центральної Ради на чолі з Грушевським та проголошення самостійності УНР неприхильно, а часто й вороже, розглядаючи український рух, здебільшого, як інспірований австрійськими та німецькими стратегами, з метою ослаблення та розчленування Росії, головного союзника держав Антанти на сході. В 1917–1918 рр. французькі емісари Ж. Петі, генерали М. Жанен та А. Ніссель, мали зустрічі з Грушевським, що очолював Центральну Раду, однак у своїх реляціях до Парижа трактували прагнення України до утворення своєї державності здебільшого негативно¹¹. Зокрема, Ніссель відзначав згодом: «Український рух розвивався перед війною завдяки інтригам Австрії та Німеччини. Сучасний президент Ради, професор Грушевський, став відомим завдяки своєму германофільству»¹².

Дещо прихильніше поставився до УНР інший французький посадовець – генерал Ж. Табуї, який в січні–лютому 1918 р. обіймав посаду комісара Французької республіки при уряді УНР. Він відкидав звинувачення Грушевського в австро- та германофільстві, з розумінням ставився до причин і мотивів переговорів з Центральними країнами в Бресті-Литовському¹³.

Дуже велику підтримку політичним прагненням українців надавав журналіст Ж. Пелісьє, який відвідував Україну під час революції. Мав він і кілька зустрічей з Грушевським, Петлюрою та іншими очільниками української революції. У своїх звітах восени 1917 р. Пелісьє спростовував думку про те, що Центральна Рада співпрацює з пронімецьким Союзом Визволення України й намагається розірвати союз з Антантою, а також підкреслював, що саме Рада на чолі з Грушевським має виключне право виступати від імені усього багатомільйонного українського народу¹⁴.

Французьке суспільство негативно сприйняло звістку про підписання мирної угоди між Україною та Четвертним блоком у

Бресті-Литовському. Втім, як відомо, ця угода не врятувала Центральну Раду.

Після втрати політичного впливу та початку хаосу в Україні, на початку 1919 р. Грушевський виїхав на еміграцію. Перебуваючи в Парижі наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., Грушевський активно співпрацював з часописом «L'Europe Orientale», редактором якого був його товариш Ф.Савченко. На сторінках цього видання істориком було розміщено шість своїх публіцистичних статей, написаних французькою мовою: «Encore un pays libéré» («Ще одна визволена країна») – № 1, «L'Héritage maudit» («Проклятий спадок») – № 4, «Le Congrès des Peuples allogènes de Russie» («З'їзд інородніх народів Росії») – № 5, «A propos du centenaire du nouveau théâtre ukrainien» («До слова про сторіччя нового українського театру») – № 6, «Qui pacifiera l'Europe Orientale?» («Хто заспокоїть Східну Європу?») – № 7, «Le Centenaire d'un grand ukrainien» («Сторіччя великого українця») – № 8¹⁵.

Разом з представниками української патріотично налаштованої еміграції у Франції Грушевський намагався привернути увагу французької громадськості до проблем України. Крім Грушевського активну публіцистичну діяльність здійснювали в цей час його колеги, друзі, знайомі: О. Шульгин¹⁶, М. Тишкевич¹⁷, М. Кушнір¹⁸ та ін.

Важливою подією в галузі французького українознавства став вихід в 1920 р. перекладу «Короткої історії України» Грушевського¹⁹. Видання швидко розійшлося по руках зацікавленої аудиторії, знайомлячи широкий європейський загал з науковими концепціями «батька української історії» та багатьма на події й видатні постаті історією України. Публікація цього науково-популярного нарису про минуле України одразу була відмічена європейськими славістами²⁰. А в 1921 р. була видана франкомовна «Антологія української літератури (до середини ХІХ ст.)», передмова до якої була написана Грушевським²¹. Крім того в 1919–1920 рр. у Празі було видано французькою мовою ще три брошури Грушевського присвячені різним аспектам революційних подій в Україні 1917–1919 рр.: «La lutte sociale et politique en Ukraine. 1917–1918–1919» («Соціальна та

політична боротьба на Україні 1917–1918–1919»), «Le problème agraire en Ukraine et la loi agraire de la Centralna Rada (le 18 janvier 1918)» («Аграрна проблема на Україні та земельний закон Центральної Ради (18 січня 1918)»), «Pour la Galicie! Appel à la démocratie mondiale» («За Галичину! Заклик до світової демократії»)»²².

Акцентування української тематики у Європі та активний захист національних прав українців викликали шалену критику з боку російського та польського еміграційного середовища на адресу колишнього очільника Центральної Ради. У Франції вийшло кілька критичних публікацій, що містили зневажливу оцінку наукової та політичної діяльності Грушевського²³. Одна з таких брошур, видана французькою мовою в 1919 р., що, безумовно, походила з російського еміграційного середовища мала красномовну назву «Le «Peuple Ukrainien» par un Petit-russien de Kief» («“Український народ” одного малороса з Києва»)»²⁴. В цьому плані також безумовний інтерес являє також видана в 1939 р. у Парижі франкомовна праця П'єра Брежі та князя Сергія Оболенського «L'Ukraine terre russe» («Україна руська [= російська] земля»), що представляє собою виклад української історії від найдавніших часів до 1939 р., написаний здебільшого в дусі офіційної російської імперської історіографії»²⁵.

Повернення Грушевського до Радянської України (через рік йому наслідував його друг Савченко) викликало неоднозначне трактування з боку кіл української еміграції. Частина українців на вигнанні з розумінням поставилася до повернення історика на Батьківщину, інші, переважно з оточення Петлюри, засуджували цей крок науковця як прояв легкодухості та капітулянтства перед більшовиками. Схвальну оцінку цього рішучого кроку дали французькі колеги Грушевського з «Revue des études slaves»²⁶.

Вороже ставлення до геніального науковця з боку соратників Петлюри проявлялося навіть під час гучного святкування 60-річчя Грушевського, тим більше, що цей ювілей відзначався майже одразу після вбивства головного отамана УНР, як підозрюють, радянським агентом. Особливо зневажливі випадки на

адресу історика-ювіляра робив петлюрівський «Тризуб», що виходив у Парижі²⁷. Одна із статей у цьому виданні мала назву «Рабська психика» і містила наступний пасаж: «І ювілей Грушевського трудно назвати святом професора і академіка чи святом укр[аїнської] науки; це найдраматичніша в нашій історії демонстрація психики української, яка навіть на вершинах наукових досягнень не очистилася від рабського тавра, що глибоко й надовго в'їлося в нашу душу...»²⁸.

На захист заслуг Грушевського стала інша частина української діаспори та наукова спільнота. Відповідаючи на дошкульні закиди «Тризуба», а також на гостру й далеко не наукову критику російської еміграційної преси, радянофільська газета «Українські вісти» в 1926 р. опублікувала кілька компліментарних статей присвячених ювіляру²⁹.

Серед цієї низки публікацій особливо треба відзначити велику статтю Борщака, який був редактором видання, «Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1926)», що містила досить уважний і детальний науковий аналіз життя та діяльності екс-голови Центральної Ради³⁰.

Відреагувала на цей ювілей і французька славистична еліта. Свої вітальні телеграми ювіляру до Києва відправили його давні знайомі П. Буайє, А. Мазон, А. Мейє, А. Лірондель та ін. Ось що писав у своїх вітальній адресі Буайє на адресу голови ювілейного комітету: «Пане голово, наш видатний колега Мішель Грюшевскі [Michel Hruchevsky – таку форму імені у Франції використовував сам Грушевський – *Є.Л.*] розділив своє життя на дві частини: одну він присвятив політиці, а іншу – науці. За те, що було політичною акцією Мішеля Грюшевскі, він уже до часно отримав свій вирок. Ця акція належить історії: історія розсудить. Але наукова творчість Мішеля Грюшевскі вже витримала критику й може не лякатися присуду нащадків: ця творчість житиме як вхідний ключ до українського патріотизму зі світанку ХХ-го століття. Тому, пане голово, ваше товариство [Українська академія наук], яке має достоїнство триматися поза політикою, здійснило акт справедливості, проявивши ініціативу в урочистому святкуванні сорокової річниці наукової та викладацької діяльності, апостольського служіння Мішеля Грюшев-

скі, славетного історика своєї нації, духовного очільника патріотів України. Я мав задоволення кілька разів зустрічатися з Мішелем Грюшевскі. Отже, це дозволяє мені додати свої особисті поздоровлення та побажання, які я йому сьогодні адресую від імені як Інституту слов'янських студій, так і від імені Школи східних мов. Дозволивши мені приєднатися до всіх тих, хто в ці дні приносить Мішелю Грюшевскі свідчення свого захоплення, подяки та симпатії, ваше товариство, пане голову, мені зробило велику честь. Я був би радий особисто прибути до Києва, щоб висловити слова подяки. Однак цей вояж є для мене зараз нездійсненним, тож я доручив двом своїм давнім учням, які вирушають до Києва незабаром, Антуану Мартелю, викладачу Університету, та Андре Мазону, професору з Колеж де Франс, висловити замість мене як вам, пане голову, так і вашій юній, але вже уславленій Українській академії наук, почуття найглибшої та найщирішої подяки. Прошу прийняти, пане голову, запевнення у моїй великій повазі та сердечній відданості»³¹.

Привітання Мазона відзначається тим, що, як людина добре обізнана з українством, він використовує у французькій мові такі українські форми власних імен, як «Михайло», «Львів», загалом нехарактерні для цієї мови: «Пане голову, я вам глибоко вдячний за люб'язне запрошення, яке ви мали ласку мені відправити з нагоди 60-тої річниці нашого славетного колеги, Михайла Грюшевскі. Ваша увага мене глибоко вразила, і я шкодую, що обставини не дозволяють мені бути у вас 3 жовтня. Та все ж я буду всім серцем з вами й приєднуюсь подумки до визнання тих великих заслуг, які українські науковці вшановують у великого історика України. Я прошу вас дозволити мені висловити пану професору Михайлу Грюшевскі, якого я маю честь знати особисто протягом 23 років, з того часу, як був його гостем у Львові в 1903 р., мої слова захоплення його науковою творчістю, такою великою та багатою, мої привітання з нагоди його величного ювілею, мої побажання здійснення ним нових праць у майбутньому та, нарешті, мої глибокі дружні почуття. Втім, я сподіваюся нанести візит пану Грюшевскі до Києва незабаром в листопаді чи грудні. Прошу прийняти, пане голову, запевнення у моїй найбільшій повазі»³².

Подібну схвальну оцінку наукової діяльності великого українця давала й решта французьких науковців. В 1926 р. в «*Revue historique*» була вміщена стаття видатного російського історика-франколога М. Карєєва про розвиток російської історичної науки за півстоліття (1876–1926), де в якості важливих досягнень вітчизняної історіографії визнавалися й наукові праці Грушевського³³.

Наукова та політична діяльність Грушевського залишалися в центрі уваги українознавців Франції і надалі. Статті присвячені детальному аналізу наукового доробку історика та частково його літературної спадщини регулярно виходили в Парижі. Їх авторами переважно були українські емігранти, зрідка французи. Головними рупорами українського слова, як і раніше залишалися «Українські вісті» та «Тризуб»³⁴. Серед французьких видань матеріали про Грушевського-науковця подавали «*Revue historique*» та «*Le Monde Slave*»³⁵.

Не менш ніж наукова сторона діяльності Грушевського дослідників цікавила і політична складова його біографії, насамперед як голови Центральної Ради. Публікації, присвячені аналізу причин падіння української державності і взагалі різними аспектам революції та подальшої громадянської війни, виходили в цей час у великій кількості у Франції³⁶.

З великим занепокоєнням українська еміграція слідкувала за початком нищення національної інтелігенції сталінським керівництвом в інспірованих політичних процесах і знуцанням з українського селянства, вивершенням бід якого став жахливий голодомор 1933-го року. Щодо постаті Грушевського, то неодноразово у французьких виданнях звучала стурбованість за долю видатного науковця, якого радянські власті піддали нищівній критиці, а згодом заарештували та заборонили проживання в Україні. Смерть історика у Кисловодську в 1934 р. розглядалася як логічний наслідок морального і фізичного поступового та невпинного нищення цієї непересічної особистості.

Отримавши трагічну звістку, практично всі емігрантські видання у Франції розмістили некрологи зі словами скорботи за великим науковцем. Серед низки авторів, які з боєм в серці віддавали останню шану історика, публікуючи у французьких

виданнях слова співчуття, можна виділити О. Шульгіна, І. Борщака, Є. Онацького та ін.³⁷

Французький часопис «Revue des Études Slaves» вмістив сповнений горесних слів некролог, написаний давнім другом Грушевського Мазоном. Він починався словами: «Україна втратила свого історика». Мазон коротко подав основні віхи життєвого шляху науковця, відзначивши великий вплив на його формування як особистості та українського патріота сімейного оточення й особливо професора Антоновича в Києві. Основний біографічний матеріал він взяв з короткого ювілейного життєпису (1926). Автор дав коротку характеристику основних наукових доробків Грушевського, які відіграли ключову роль у формуванні української історіографії, відзначив складні взаємини історика з владою. Особливо відмітив він його організаторські здібності як керівника НТШ, УНТ, фундатора Українського соціологічного інституту у Відні та Українського вільного університету в Празі, очільника історичної секції УАН та Антропологічного інституту. Аналізуючи політичну діяльність померлого, Мазон наводить вже традиційну на той час тезу про те, що той був впродовж 14 місяців (очевидно тут помилка, бо йдеться про період з березня 1917 по квітень 1918) «першим президентом Української Республіки». Після повернення на Батьківщину він продовжував віддавати всі сили служінню своєму народу. Проте уряд звинуватив його в «українському націоналізмі», змусивши переїхати до Москви й заборонивши повернення до України. Саме туга, доповнена старечими хворобами, довела видатного сина свого народу до могили. «Але творчість історика залишається з нами, і вона зберігає всю його велич», – констатував в некролозі Мазон. Від імені Інституту слов'янських студій він висловив співчуття вдові та дочці покійного, які «супроводжували його до останнього дня, поділяючи його долю»³⁸.

В подальші роки праці Грушевського в СРСР були суворо заборонені, а згадувати покійного історика можна було лише з обов'язковим набором штампів «буржуазного націоналіста», «контрреволюціонера», «фальсифікатора» і т.п. Тим важливішою є ретельне збереження наукової спадщини історика за

кордоном, передрук його праць, вивчення його життя та творчості. Зокрема, в 1941 р. в окупованому німцями Парижі вийшла французькою мовою стаття Грушевського «La principauté de Kyiv (Kiew) au Moyen-Age» («Київське князівство в середньовіччі»)³⁹. Таким чином, науковою елітою в тяжких умовах війни та окупації було вшанувано 75-ту річницю з дня народження історика.

Звичайно, в умовах Великої світової війни вести повноцінні наукові дослідження та здійснювати видавничу діяльність було дуже складно, проте по завершенню війни грушевськознавчі дослідження у Франції активно відновлюються. Цьому сприяла і третя хвиля української еміграції, частина представників якої осіла у повоєнній Франції.

Як і раніше серед основних грушевськознавців, які публікували свої роботи у Франції в другій половині 1940–1950-х рр., можна назвати Борщака та Шульгина. В 1966 р. був підготовлений ювілейний збірник на вшанування 100-річчя з дня народження Грушевського, яке широко відзначалося в українській діаспорі, де вміщено історичні розвідки обох істориків, на жаль, на той час вже померлих⁴⁰.

Важливим доробком української діаспорної історіографії у Франції стала публікація в 1959 р. «Курсу історії України» на основі «Короткої історії України», відредагованої Шульгиним⁴¹.

Свої спогади про Грушевського розмістила у паризькому часописі «Україна» Н. Полонська-Василенко, яка добре знала історика особисто, а також мала багатьох спільних з ним знайомих, зокрема й свого чоловіка – М. Василенка. Вона подала багато цінних матеріалів про останні роки життя науковця, переслідування з боку більшовицької влади, смерть і похорон Грушевського⁴². Також про свої зустрічі та спілкування з Грушевським свої спогади опублікував на сторінках паризької України відомий видавець Ю. Сірий (Тищенко)⁴³.

Досить цікавим є аналіз внеску Грушевського у розвиток вітчизняної філології у публікації, вміщеній також у паризькій «Україні», автором якої є П. Ковалів⁴⁴.

З другої половини ХХ ст. головним осередком української діаспорної науки у Франції стає осередок НТШ у передмісті

Парижа Сарселі. Серед його активних діячів можна назвати В. Кубійовича, А. Жуковського та ін. Грандіозним проектом, реалізованим українськими діаспорними науковцями, стали підготовка та видання «Енциклопедії українознавства» у трьох томах в 1949–1952 рр. Багато цінного біографічного матеріалу про Грушевського-науковця та політика було подано в її статтях. Зокрема, розділ «Відновлення Української держави в 1917–1920 рр.», написаний Шульгиним містив детальний аналіз політичної діяльності Грушевського на чолі Центральної Ради⁴⁵. Історіографічні оцінки праць Грушевського були подані в розділі «Наука»⁴⁶.

Завдяки налагодженій тісній співпраці сарсельського осередка з іншими осередками у Німеччині, США, Канаді та Австралії українська діаспорна історіографія активно розвивалася, постійно поповнюючись новими науковими розвідками з різних проблем історії України. За ініціативою Л. Винара (США), організатора та голови Українського історичного товариства, на сторінках друкованого органу УІТ «Український історик» з 1972 р. запроваджено окрему рубрику «Грушевськяна». З 1966 р. (100-річчя з дня народження Грушевського) Винар був одним з головних ініціаторів та організаторів відзначення ювілейних річниць Грушевського у діаспорі, а згодом і у Великій Україні. В 1966, 1984, 1991, 1996, 2002, 2006 рр. були випущені спеціальні ювілейні збірники «Українського історика», присвячені Грушевському. Завдяки енергійній пошуковій, публікаторській та дослідницькій діяльності Винара, грушевськознавство поступово оформилося в окремий напрям історичних досліджень, до розробки якого було залучено багатьох дослідників⁴⁷.

Серед французьких українців на ниві грушевськознавства особливо відзначився А. Жуковський, керівник осередку НТШ в Сарселі, президент Бібліотеки ім. Петлюри в Парижі (1989–1995). Він завжди брав активну участь у відзначенні ювілейних дат Грушевського, організував проведення відповідних заходів у Франції, здійснював дослідницьку та видавничу діяльність. Зокрема, 25–26 листопада 1982 р. в Парижі за підтримки Національного інституту східних мов і цивілізацій, а також Україн-

ського вільного університету (Мюнхен) та Канадського інституту українських студій при Альбертинському університеті в місті Едмонтон (Канада) був проведений колоквиум «Національне та культурне відродження в Україні з 1917 по 1930-і рр.». Матеріали колоквиуму були опубліковані окремим виданням в 1986 р. в Парижі. В розвідках А. Жуковського, Ю. Шевельова, В. Яніва, В. Маркуся, В. Косика, Б. Кравченка, І. Мигуля та ін. розглядалися різні аспекти політичної, соціальної та культурної історії України даного періоду. Аналізувалася й участь в цих процесах Грушевського⁴⁸.

Жуковський здійснював у Франції титанічну роботу для ознайомлення французького суспільства з минулим і сьогоденням України. Його стараннями було видано кілька франкомовних українознавчих праць⁴⁹.

Жуковського можна по праву визнати зараз найкращим грушевськознавцем Франції. Завдяки його зусиллям у Парижі в 1997 р. була видана найкраща у франкомовному світі публікація, присвячена видатному історику «Михайло Грушевський. Його життя та творчість». Книга, видана на честь 130-річчя з дня його народження (1996), складається з п'яти розділів, кожен з яких торкається окремих аспектів життя та діяльності науковця. I розділ, присвячений аналізу біографії та наукової діяльності Грушевського, складається з трьох розвідок про нього, написаних самим Жуковським: «Михайло Грушевський. Його життя та творчість», «Історична схема Михайла Грушевського», «Михайло Грушевський і Франція». Наступні чотири розділи є зібранням матеріалів про Грушевського або творів його самого, виданих французькою. У II розділі «Французи про Михайла Грушевського», вміщено вітальні телеграми на честь 60-річчя науковця (1926) та некролог (1934). III і IV розділи («Праці історичні та історико-літературні Михайла Грушевського» та «Політичні статті Михайла Грушевського») наводять десять франкомовних творів самого Грушевського. I нарешті V розділ містить досить докладну бібліографію наукових праць Грушевського та історичних розвідок про нього. Важливою особливістю даного видання стало постійне використання української термінології у французькій мові, наприклад, «Михайло Грушев-

ський» (Mykhailo Hrouchevskiy) – замість «Мішель Грушевські» (Michel Hrouchevsky), «Микола» (Mykola) – замість «Ніколя» (Nicolas), «Київ» (Kyiv) – замість традиційного «Кієв» (Kiev), «Львів» (Lviv) – замість усталених для французів «Леополь» (Léopold) чи «Львов» (Lwow) тощо.

Втім, не можна оминати й деякі хиби, наявні в цьому, безумовно, важливому та корисному виданні. Зокрема, дата народження чомусь тут подається як 27 вересня 1866 р., тоді як загальноприйнятою датою народження Грушевського, визнаною ним самим, було 29 вересня (або 17 вересня за старим стилем)⁵⁰. Початок його університетських студій позначено в книзі 1885-м роком, хоча відомо, що Грушевський був зарахований до університету роком пізніше (1886)⁵¹. При викладенні подій останніх років життя історика жодним словом не згадано про його арешт органами ДПУ в 1931 р., лише відзначається, що в «березні 1931 р. його було вислано до Москви»⁵². Також, не можна погодитися з безапеляційним твердженням автора, що «29 квітня 1918 р. він [Грушевський – Є.Л.] був обраний Центральною Радою президентом Української Народної Республіки»⁵³. Але попри все, дана публікація є одним з найважливіших доробків грушевськознавства у Франції.

З 1991 р. українські діаспорні історики активно співпрацюють з колегами у Великій Україні. Можна відмітити цілу низку праць, присвячених Грушевському, що були видані в Україні у співпраці з науковцями діаспори⁵⁴. Серед найголовніших праць такого гатунку можна виділити багатотомне видання «Листування Михайла Грушевського» у серії «Епістолярні джерела грушевськознавства»⁵⁵.

Хоча практично будь-яке дослідження історії України французами в історіографічній складовій передбачає ознайомлення з французькими виданнями праць Грушевського, на жаль, прикритим симптомом для нашої держави є достатньо пасивна робота українознавчої тематики власне французькими істориками. Впродовж століття основними дослідниками вітчизняного минулого у Франції залишаються, переважно, саме тамтешні українці чи французи, що мають родинний зв'язок з Україною. Однак, безумовно, інтерес до України взагалі та до Грушев-

ського зокрема серед французької громадськості існує (наприклад, біографічний матеріал про нього подає популярний енциклопедичний довідник «Лярус»⁵⁶ та французька Вікіпедія). Можна сподіватися, що науковий інтерес до проблем і постатей вітчизняної історії зростатиме по мірі зміцнення української державності.

¹ Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. // Соборна Україна. – Париж, 1947. – № 2. – С. 36–37; Borschak É. Michel Hrouchevsky // Bulletin Franco-Ukrainiené – Paris, 1966. – № 26. – P. 8–29; Borschak É. Mikhaïlo Hruševskij (1866–1934) // Le Monde Slave. – Paris, 1935. – Tome I. – P. 12–35.

² Mazon A. Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj // Revue des Études Slaves. – Paris, 1935. – Tome quinzisième. – P. 185–187.

³ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre. Recueil présenté par Arkady Joukovsky. – Paris: Du Dauphin, 1997. – 167 p.

⁴ Винар Любомир. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток / Українське історичне товариство; Фондація ім. О. Ольжича. – К., 1998. – 216 с.

⁵ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – К.–Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.

⁶ Грушевський М. Літературна спадщина Альфонса Доде // Літературно-науковий вісник, 1899. – Кн. IX. – С. 179–196; Кн. X. – С. 15–31.

⁷ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 38.

⁸ Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р... – С. 36–37; Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 29–39.

⁹ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 30.

¹⁰ Michel Hrouchevsky // L'Ukraine. – Lausanne, 1917. – № 1 (19). – P. 1.

¹¹ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 31–33.

¹² Niessel H., général. Le triomphe des Bolchéviks et la paix de Brest-Litovsk: Souvenirs 1917–1918. – Paris: Plon, 1940. – P. 18.

¹³ Tabouis G., général. Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine. – Varsovie, 1932. – P. 157.

¹⁴ Pelissier Jean. La tragédie ukrainienne. P.: Bibliotheque ukrainienne Symon Petlura; Imprimerie P.I.U.F., 1988. – 157 p.; Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 32; Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як відзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 pp.) // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 133–152.

¹⁵ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 30.

¹⁶ Choulgine A. L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente. – Berne, 1918. – 57 p.; Choulgine A. Vers l'indépendance de l'Ukraine: Études sur l'évolution politique du pays. – Paris, 1917. – 30 p.

¹⁷ Tyszkiewicz M. La littérature ukrainienne. – Berne: Imprimerie R. Suter, 1919. – 157 p.; T[yszkiewicz] M. L'Ukraine en face du congrès. – Lausanne: Bovard-Giddey, 1919. – 16 p.

¹⁸ Kouchnire M. L'Ukraine, l'Europe Orientale et la Conférence de la Paix. – Paris, 1919. – 118 p.

¹⁹ Hruchevsky M. Abrégé de l'histoire de L'Ukraine. – Paris, Genève, Prague, 1920 – 256 p.

²⁰ N.F. M. Hruchevsky. Abrégé de l'histoire de L'Ukraine. Paris, Genève, Prague; 1920, pp. 256 // L'Europa Orientale. – Roma, 1921. – Anno I. – S. 295.

²¹ Anthologie de la littérature ukrainienne (jusqu'au milieu du XIX siècle). – Paris–Genève–Prague, 1921. – 143 p.

²² Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 37.

²³ Ростовцев М. Происхождение Киевской Руси // Современный записки. Общественно-политический и литературный журнал. – Париж, 1921. – III. – С. 142–149; Rostovtzeff M. Les origines de la Russie Kiévienne // Revue des études slaves. – Paris, 1922. – Tome second. – S. 351–373; Smolka S. Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russe. – Berne: Ferdinand Wyss, 1917. – 590 p.

²⁴ Le «Peuple Ukrainien» par un Petit-russien de Kief. – Nansy–Paris–Strasbourg, 1919. – 42 p.

²⁵ Bregy Pierre, Obolensky Serge prince. L'Ukraine terre russe. – P.: Gallimard, 1939. – 235 p.

²⁶ A.M. [André Mazon] L'Académie Ukrainienne des Sciences // Le Monde Slave. – Paris, 1925. – Numéro 4. – P. 323–324.

²⁷ Бережний В. Глас вопіючого... // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 47. – С. 8–14; Гнатович В. «Фантастичні мрії» // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 24. – С. 15–18; До ювілею акад. Грушевського // Тризуб. –

Париж, 1926. – Число 48. – С. 27; Чикал-бей. Замість привітання на ювілей (Фельетон) // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 48. – С. 8–9; Ювілей акад. М.С. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 47. – С. 24–25.

²⁸ Роман В. Рабська психика // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 50. – С. 9–12.

²⁹ До ювілею академіка Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 13. – С. 2; Замість відповіді «Тризубові» на його «привітання» М. Грушевському // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 12. – С. 3; Модзалевський Іван. Ідеолог відродження Української графіки. Академик проф. Мих. Грушевський // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 11. – С. 3; Ювілей акад. М.С. Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 10. – С. 3; Ювілей акад. М.С. Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 12. – С. 2; «Очень ценный труд» // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 16. – С. 3.

³⁰ І.Б. [Боршак І.] Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1926) // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 11. – С. 1.

³¹ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 43–44.

³² Ibid. – P. 44.

³³ Тельвак В. Вказ тв. – С. 274.

³⁴ Гл. Л. «ВУАН» // Тризуб. – Париж, 1932. – Число 30-31 (338-9). – С. 13–17; Давній. Літературні спостереження // Тризуб. – Париж, 1930. – Число 13 (221). – С. 2–8; Україніка // Українські вісти. – Париж, 1928. – № 62. – С. 3; Франко-Український культурний зв'язок (Розмова з проф. Андре Мазоном) // Українські вісти. – Париж, 1927. – № 27. – С. 1; «Ля Монд Сляв» і Україна // Українські вісти. – Париж, 1927. – № 18. – С. 1.

³⁵ Gautier G. Histoire Ukrainienne. Publications en langue Ukrainienne parues dans L'U.R.S.S. de 1917 à 1928 // Revue Historique. – Paris, 1929. – Tome CLXII. – P. 133–146; Rappaport J. La vie intellectuelle de l'Ukraine // Le Monde Slave. – Paris, 1931. – № 1. – P. 135–150; Šulgin A. La vie scientifique de l'Ukraine de 1880 à 1918 // Le Monde Slave. – Paris, 1927. – № 6. – P. 466–475.

³⁶ Дорошенко Д. Гетманство 1918 года на Украине (По личным воспоминаниям и документам) // Голос минувшого на чужой стороне. – Париж, 1927. – № 5. – С. 133–164; Садовський В. Центральна Рада та її роля в відновленні української державности // Тризуб. – Париж, 1927. – Число 16 (74). – С. 7–12; Сірополко Ст. Відновлена «Україна» та її виступ проти акад. М. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1933. – Число 8 (366). – С. 3–6; Шабля В. Великі роковини // Тризуб. – Париж, 1927. –

Число 16 (74). – С. 16–19; Borschak É. La paix ukrainienne de Brest-Litovsk // *Extrait du Monde Slave* 1929. – Paris: Librairie Félix Alcan, 1929. – 79 p.; Choulgine A. L'Ukraine contre Moscou 1917. – Paris: Librairie Félix Alcan, 1935. – 220 p.; Choulgine A. L'Ukraine et le Cauchemar Rouge. Les massacres en Ukraine. – Paris: Tallandier, 1927. – 222 p.; Vostokov P. L'U.R.S.S. en 1933 // *Le Monde Slave*. – Paris, 1934. – № 1. – P. 96–104.

³⁷ Бібліографія. Новий і останній том історії М. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1937. – Число 6 (556). – С. 29; І.З. Вшанування пам'яті М. Грушевського в Парижі // Тризуб. – Париж, 1934. – Число 48 (454). – С. 3–4; М.С. Смерть проф. Михайла Грушевського // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 84. – С. 1; Онацький Е. Памяти Великого Українця // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 86. – С. 3; Ч. 87. – С. 3; Останні хвилини М. Грушевського і вшанування його пам'яті // Тризуб. – Париж, 1934. – Число 46-7 (452-3). – С. 5–7; Похорон проф. М. Грушевського // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 85. – С. 1; С.М. Грушевській // Последняя новости. – Париж, 1934. – № 4998. – С. 3; Софіянин. По смерті Михайла Грушевського в Болгарії // Тризуб. – Париж, 1935. – Число 5 (459). – С. 6–7; Шульгин О. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України // Тризуб. – Париж, 1934. – Число 46-7 (452-3). – С. 2–5; Borschak É. Mikhaïlo Hruševskij (1866–1934) // *Le Monde Slave*. – Paris, 1935. – Tome I. – P. 12–35; Kossénko H. M. Hrouchevsky. Grand historien de l'Ukraine et premier chef de la République Démocratique Ukrainienne (1866-1934) // *Prométhée*. – Paris, 1935. – № 99. – P. 12–15; La mort de Mikhaïlo Hrouchevsky // *Prométhée*. – Paris, 1934. – № 97. – P. 24–25.

³⁸ Mazon A. Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj // *Revue des Études Slaves*. – Paris, 1935. – Tome quinzisième. – P. 185–187.

³⁹ Hrouchevsky M. La principauté de Kyiv (Kiev) au Moyen-Age // *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*. – Paris, 1941. – Volume XII. – Part I. – P. 9–21.

⁴⁰ Борщак І. Михайло Грушевський // *Соборна Україна*. – Париж, 1947. – № 2. – С. 33–36; Борщак І. Два невидані листи М. Грушевського // *Соборна Україна*. – Париж, 1947. – № 2. – С. 37–38; Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. // *Соборна Україна*. – Париж, 1947. – № 2. – С. 36–37; Borschak É. Michel Hrouchevsky // *Bulletin Franco-Ukrainiené* – Paris, 1966. – № 26. – P. 8–29; Choulgine A. Michel Hrouchevsky et sa conception de l'Histoire de L'Est Europeen // *Bulletin Franco-Ukrainiené*–Paris, 1966. – № 26. – P. 30–39.

⁴¹ Cours d'histoire de l'Ukraine / M. Hrouchevsky; red. par A. Choulgine. – P.: Première imprimerie ukrainienne en France, 1959. – 241 p.

⁴² Н.Д. [Полонська-Василенко Н.] З моїх спогадів про М. Грушевського (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського) // Україна. – Париж, 1953. – Ч. 9. – С. 744–747.

⁴³ Сірий (Тищенко) Юрій. Велетень української науки // Україна. – Париж, 1949. – Ч. 2. – С. 78–84.

⁴⁴ Ковалів П. М. Грушевський і українська мова // Україна. – Париж, 1950. – Ч. 3. – С. 150–155.

⁴⁵ Енциклопедія українознавства: В 3 т. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1995. – Репринтне відтворення видання 1949 р. – Т. 2. – С. 498–512.

⁴⁶ Енциклопедія українознавства: В 3 т. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1995. – Репринтне відтворення видання 1949 р. – Т. 3. – С. 904–915.

⁴⁷ Винар Любомир «Український історик»: 40 років служіння науці, 1963–2003. Статті і матеріали / Ред. Алла Атаманенко. – Нью-Йорк–Острого, 2003. – С. 228; Сакада Л. «Український історик»: Генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк–Київ: Видавництво ім.О.Теліги, 2003. – С. 227; Стахів М. (упорядкував) Деякі матеріали про світогляд Грушевського // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Секція історії України. – Т. СХСVII: Михайло Грушевський у 110 роковини народження (1866–1976). – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1978. – С. 221–236.

⁴⁸ La Renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930 (Paris, 25–26 novembre 1982): Actes du colloque / Institut National des langues et civilisations orientales. Réd. E. Kruba, A. Joukovsky. – Paris–Munich–Edmonton: INALCO, 1986. – 470 p.

⁴⁹ Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine des origines à aujourd'hui. – Paris: Dauphin, 1993. – 324 p.; (rééd. 2005); Joukovsky A., Zlenko A. La France et l'Ukraine – Paris: Dauphin, 1998 – 84 p.

⁵⁰ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 13; Верстюк В., Пиріг Р. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

⁵¹ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 13.

⁵² Ibid. – P. 21.

⁵³ Ibid. – P. 18.

⁵⁴ Зілинський І. Наукова діяльність покійного Михайла Грушевського в Галичині та його внесок в українське мовознавство // Збірник пам'яті Івана Зілинського (1879–1952). Спроба реконструкції втра-

ченого ювілейного збірника з 1939 р. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1994. – С. 569–574.

⁵⁵ Листування Михайла Грушевського. Т. I. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К.: Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 1997. – 399 с.; Листування Михайла Грушевського. Т. II. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К.–Нью-Йорк–Париж–Львів: Українське історичне товариство, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Центральний державний історичний архів України (м. Київ), 2001. – 415 с.; Листування Михайла Грушевського. Т. III. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К.–Нью-Йорк: Українське історичне товариство, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Центральний державний історичний архів України (м. Київ), 2006. – 718 с.; Листування Михайла Грушевського. Т. IV: листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Українське історичне товариство; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського; Центральний держ. історичний архів України, м. Київ / Любомир... Винар (ред.), Світлана Панькова (упоряд.), Володимир Пришляк (упоряд.). – К. [та ін.]: УІТ, 2008. – 552 с. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства.

⁵⁶ Hrouchevsky (Michel) // Larousse du XX siècle en six volumes. – Paris, s.a. – P. 1082.